

Hoe structureren burgers hun opvattingen over culturele vraagstukken?

Stelsels van culturele opvattingen onder aanhangers van populistisch radicaal-rechtse partijen¹

Stijn Daenekindt, Willem de Koster en Jeroen van der Waal

SOC 14 (2/3): 199–221

DOI: 10.5117/SOC2018.2/3.007.DAEN

Abstract

Social scientists generally agree that all individuals structure their cultural attitudes in the same unidimensional fashion. However, various populist radical right parties remarkably combine moral progressiveness with conservatism regarding immigration-related issues. This suggests that the structuring of cultural attitudes among the electorate may also be more complex than typically assumed. Applying Correlational Class Analysis to representative survey data, we uncover three cultural belief systems. For individuals adhering to an integrated one, all cultural attitudes are interdependent, as typically assumed. However, we also uncover two alternative belief systems: intermediate and partitioned. In the latter, positions on one cultural attitude (e.g., ethnocentrism) are barely related to positions on others (e.g., rejecting Islam or opposing homosexuality). The existence of multiple cultural belief systems challenges the widely-held assumption that all people organize their cultural attitudes similarly. Both political party agenda's and individuals' education level and religion appear key to understanding variation in belief systems.

Keywords: stelsels van opvattingen, etnocentrisme, politieke attitudes, populistisch radicaal-rechtse partijen, afkeer van islam

Inleiding

Culturele vraagstukken staan centraal in de hedendaagse politiek: ze spelen een belangrijke rol bij de standpunten van politieke partijen, en bij politieke voorkeuren van burgers. In tegenstelling tot attitudes ten aanzien van economische kwesties, hebben culturele attitudes betrekking op vraagstukken over individuele vrijheden en culturele diversiteit. Bij economische attitudes staan politieke partijen en kiezers die economische herverdeling ondersteunen tegenover partijen en burgers die zich hier tegen verzetten – hetgeen Lipset (1960) de ‘democratische klassenstrijd’ noemde. Bij culturele attitudes, daarentegen, gaat het om een botsing tussen een streven naar individuele vrijheden en de omarming van culturele diversiteit enerzijds en het nastreven van een meer rigide en minder cultureel diverse samenleving anderzijds.

In navolging van Lipsets baanbrekende werk (1959, 1960) stellen de meeste onderzoekers dat attitudes van kiezers (Achterberg en Houtman 2009; Middendorp 1991), alsook de agenda’s van politieke partijen (Bornscher 2010; Lefkofridi et al. 2014), gestructureerd zijn langs twee dimensies: i) herverdelingsvraagstukken, en ii) vraagstukken over de culturele orde en individuele vrijheden. Met betrekking tot de tweede dimensie – de focus van deze studie – wordt doorgaans verondersteld dat individuen die een progressief standpunt innemen op één cultureel vraagstuk, ook progressieve standpunten innemen op andere culturele vraagstukken (voor een overzicht van vijftig jaar onderzoek dat een dergelijke eendimensionale culturele as rapporteert, zie Achterberg en Houtman 2009). Ten tijde van Lipset omvatte deze culturele dimensie ‘civil rights for political dissidents, civil rights for ethnic and racial minorities, internationalist foreign policies, and liberal immigration legislation’ (Lipset 1959: 485; zie ook Allport 1979[1954]: 68). Hedendaags onderzoek beschouwt conservatieve opvattingen ten aanzien van ‘people of a different race, people with AIDS, immigrants/foreign workers, homosexuals, people of a different religion, and heavy drinkers’ (Inglehart et al. 2008: 269) als onderdelen van een coherente eendimensionale culturele as. Deze voorbeelden zijn exemplarisch voor een bredere literatuur over het politieke profiel van burgers in westerse landen, waarin culturele opvattingen doorgaans als onderling uitwisselbaar worden beschouwd (zie voor een overzicht: De Koster en Van der Waal 2006).

Die eendimensionale invulling van culturele attitudes gaat echter mogelijk slechts op voor delen van het electoraat. Een aanwijzing daarvoor is dat op partijniveau van een dergelijke eendimensionaliteit niet altijd sprake is bij populistisch radicaal-rechtse partijen (PRRP’s), zoals betoogd

door Akkerman (2005) en Betz en Meret (2009). Hoewel PRRP's oorspronkelijke ontstonden als reactie tegen multiculturalisme en cultureel progressieve waarden, tonen beide studies aan dat PRRP's cultureel *conservatieve* standpunten innemen bij vraagstukken over migratie en etnische minderheden, gecombineerd met cultureel *progressieve* standpunten betreffende kwesties over gender en seksuele minderheden. Het Vlaams Blok in België, de Deense Volkspartij in Denemarken, Lega Nord in Italië en de Lijst Pim Fortuyn (en later Wilders' Partij voor de Vrijheid) in Nederland zijn hier voorbeelden van: 'Following Fortuyn's example, they started to portray themselves as defenders of liberal values and principles: the separation of church and state, freedom of expression and, above all, gender equality and women's rights' (Betz en Meret 2009: 322; vgl. Akkerman 2005). Dit doet de vraag rijzen of de eendimensionale invulling van culturele opvattingen ook opgaat voor het electoraat van PRRP's: gaan hun alom bekende conservatieve standpunten betreffende migratiegerelateerde kwesties (De Koster et al. 2014; Rydgren 2008) samen met conservatieve opvattingen over andere culturele kwesties? Of kunnen we de opmerkelijke combinatie van culturele opvattingen die we op het partijniveau zien ook terugvinden in het electoraat? Op basis van Converses klassieke concept 'stelsels van opvattingen' (oorspronkelijk '*belief systems*') onderzoeken wij in deze bijdrage hoe aanhangers van PRRP's hun opvattingen met betrekking tot culturele vraagstukken structureren. Hierbij hanteren we een aanpak die, in tegenstelling tot conventionele benaderingen, toelaat om heterogeniteit bloot te leggen in de wijze waarop individuen attitudes structureren.

Het concept 'stelsels van opvattingen' verwijst naar de wijze waarop mensen attitudes structureren. Verschillende stelsels van opvattingen – oftewel *configuraties* van attitudes – kunnen aanwezig zijn in het electoraat, maar conventionele analytische benaderingen gaan hieraan voorbij door impliciet te veronderstellen dat alle burgers hun attitudes op gelijkaardige wijze structureren. Hoewel eerdere onderzoeken economische en culturele attitudes onderscheiden, wordt telkens verondersteld dat standpunten van burgers op culturele kwesties één coherent geheel vormen, en dus dat burgers die progressief (conservatief) zijn met betrekking tot bepaalde culturele vraagstukken ook progressief (conservatief) zijn waar het gaat om andere culturele kwesties. De opmerkelijke en contra-intuïtieve combinatie van culturele standpunten in de agenda van PRRP's suggereert echter dat er ook andere stelsels van opvattingen kunnen bestaan. Ondanks de enorme aandacht die politicologen en sociologen de afgelopen decennia aan culturele vraagstukken hebben geschonken, werd het mogelijke bestaan van meerdere stelsels van culturele opvattingen niet eerder empirisch onderzocht.

Wij nemen deze mogelijkheid daarentegen expliciet als uitgangspunt, en bestuderen de manier waarop kiezers hun culturele attitudes structureren zonder *a priori* een bepaalde structuur op te leggen.

In lijn met de focus van *Sociologie* richten we ons in dit artikel op Nederland. Deze empirische focus is om twee redenen ook een strategische keuze. Ten eerste is dit een interessante casus gezien de Nederlandse tolerantieparadox (Duyvendak 2004; De Koster et al. 2010): Nederlands behoort tot de meest progressieve landen op het gebied van gender- en holi-bi-kwesties (Inglehart 1997), terwijl kwesties rond immigratie en etnische minderheden hete hangijzers zijn (Vasta 2007). Deze paradox omvat een opmerkelijke combinatie van attitudes, en kan er op wijzen dat niet alle burgers hun culturele opvattingen op eendimensionale wijze structureren. In Nederland vinden we bovendien een ideaaltypische partij voor de opmerkelijke combinatie van progressieve en conservatieve culturele standpunten, namelijk Geert Wilders' Partij Voor de Vrijheid (PVV), die sinds 2006 in het Nederlandse parlement zetelt. De PVV heeft een conservatieve agenda betreffende migratie en etnische minderheden en is uitgesproken kritisch tegenover islam, terwijl de partij progressieve standpunten inneemt op gebied van gender en seksualiteit (Betz en Meret 2009; Vossen 2011). Ten tweede, is er, voor zover wij weten, geen enkel ander West-Europees land waarvoor er representatieve data beschikbaar zijn die die alle relevante culturele attitudes meten. Echter, gezien het electorale succes van PRRP's in andere West-Europese landen, die er bovendien vaak een gelijkaardige agenda op nahouden als de PVV, overstijgt de theoretische relevantie van onze studie uiteraard de Nederlandse context.

Theoretisering van stelsels van culturele opvattingen onder PRRP-aanhangers

Eén culturele dimensie onder PRRP-aanhangers?

Een gangbaar idee in sociaalwetenschappelijk onderzoek is dat aanhangers van PRRP's conservatieve standpunten innemen op *alle* culturele kwesties. Dit sluit naadloos aan bij de consensus in de literatuur dat '[p]eople have generalised prejudice levels: those who are more prejudiced toward one outgroup tend to be more prejudiced toward others' (Son Hing en Zanna 2010: 163). Er zijn echter twee sets van empirische observaties die vraagtekens bij deze assumptie plaatsen.

Ten eerste zijn er in West-Europa verschillende PRRP's die consistent cultureel-progressieve standpunten met betrekking tot gender- en

holebi-kwesties gebruiken om hun anti-immigranten discours te ondersteunen (Akkerman 2005; Canovan 2005; De Koster et al. 2014; Elchardus en Spruyt 2014) door zich te positioneren als ‘defenders of fundamental liberal values’ (Betz en Meret 2009: 313). Deze observatie op het partijniveau suggereert dat niet alle aanhangers van PRRP’s conservatief zijn op iedere culturele kwestie. Als dit inderdaad niet alleen opgaat voor agenda’s van partijen, maar ook voor de opvattingen van kiezers, dan staat dit op gespannen voet met onder veel sociale wetenschappers gangbare ideeën, zoals bijvoorbeeld verwoord door Inglehart en collega’s, die stellen dat de ‘acceptance or rejection of homosexuals [...] [is] a particularly sensitive indicator of overall tolerance of outgroups’ (2008: 269). Hebben PRRP-aanhangers conservatieve opvattingen met betrekking tot alle culturele kwesties, zoals het gros van sociaalwetenschappelijk onderzoek veronderstelt? Of is het daarvan afwijkende patroon dat op partijniveau bestaat ook zichtbaar onder PRRP-aanhangers?

Ten tweede suggereert onderzoek van De Koster en Van der Waal (2006) dat moreel conservatisme, religieuze orthodoxie en etnocentrisme niet zomaar kunnen worden samengevoegd tot één algemene indicator voor cultureel conservatisme. Hun analyse suggereert bovendien dat de mate waarin deze verschillende culturele attitudes samenhangen varieert onder de bevolking. Conservatieve standpunten op één set van culturele vraagstukken gaan dus niet per se samen met conservatieve standpunten op andere sets van culturele vraagstukken. Daarom is het mogelijk dat PRRP-aanhangers, net zoals PRRP-politici, progressieve standpunten combineren met conservatieve standpunten. Om bij te dragen aan inzichten over de specifieke constellaties van culturele attitudes van kiezers in het algemeen en PRRP-aanhangers in het bijzonder, erkennen we dat de relaties tussen culturele attitudes systematisch kunnen verschillen tussen kiezers van verschillende partijen.

Stelsels van culturele opvattingen

Converse (1964: 207) omschrijft het concept *belief system*, dat wij vertalen als ‘stelsels van opvattingen’, als ‘a configuration of ideas and attitudes in which the elements are bound together by some form of constraint or functional interdependence’. Hij benadrukt dus dat verschillende onderdelen van een bepaald stelsel van opvattingen – in onze casus: culturele attitudes – op een specifieke manier van elkaar afhankelijk zijn. Daarmee is het de vraag hoe standpunten (en veranderingen erin) over een bepaald vraagstuk (bijvoorbeeld attitudes ten aanzien van holebi’s) samenhangen met

standpunten (en veranderingen erin) over andere kwesties vervat in het stelsel van opvattingen (bijvoorbeeld attitudes ten aanzien van etnische minderheden). Converse beklemtoont dat deze onderlinge relaties sociaal gevormd zijn en gerelateerd zijn aan de wijze waarop stelsels van opvattingen gecreëerd en verspreid worden.

Geïnspireerd door Converse's (1964) werk, hanteren wij de term 'stelsels van *culturele* opvattingen', waarmee we verwijzen naar verschillende configuraties van attitudes ten aanzien van culturele vraagstukken. De breed gedragen assumptie dat culturele attitudes op coherente wijze gestructureerd zijn in één dimensie vloeit voort uit het idee dat stelsels van culturele opvattingen gestuurd worden door één latente factor die alle, meer concrete, attitudes vormgeeft (Moskowitz en Jenkins 2004). Door een dergelijke latente factor krijgt het stelsel van opvattingen een coherent karakter. Zo'n omvattende ideologie of overkoepelend thema – als die er is – kan zijn oorsprong vinden in economische, religieuze, raciale, politieke of sociale overtuigingen (Conover en Feldman 1984; Moskowitz en Jenkins 2004; Olson en Carroll 1992). Het christendom, bijvoorbeeld, kan conservatieve standpunten inspireren op een brede variëteit aan kwesties, zoals genderrollen, homoseksualiteit, abortus en euthanasie. Door de achterliggende christelijke oriëntatie zijn standpunten over deze vraagstukken op een coherente manier met elkaar verbonden (vgl. De Koster en Van der Waal 2006). Op gelijkaardige wijze kunnen sociale groepen die andere achterliggende oriëntaties hebben een andere onderlinge verbondenheid tussen culturele attitudes tentoonspreiden. Op die manier kunnen verschillende stelsels van culturele attitudes bestaan in verschillende segmenten van het electoraat.

Niet alleen kunnen er verschillende stelsels van opvattingen voortvloeien uit verschillende overkoepelende oriëntaties of ideologieën, ook kan er variatie zijn in *de mate waarin stelsels van opvattingen geïntegreerd zijn*. Converse (1964) suggereert dat de mate van integratie van stelsels van opvattingen samenhangt met politieke competentie. Hoewel dit plausibel lijkt, laten Achterberg en Houtman (2009) zien dat politieke competentie de mate van waardencoherentie niet beïnvloedt. Tetlock (1984) komt – op basis van Putnam's (1971) interviews met Britse parlementsleden – tot een gelijkaardige conclusie, en stelt dat mensen met een hoge mate van politieke competentie erg verschillende stelsels van politieke opvattingen kunnen aanhangen, en dat deze stelsels substantieel verschillen tussen partijfamilies. Deze bevindingen suggereren dat politieke competentie niet cruciaal is om stelsels van opvattingen, en variatie erin, te begrijpen. Met andere woorden, als aanhangers van PRRP's minder geïntegreerde stelsels van culturele opvattingen aanhangen dan andere delen van het electoraat,

dan wil dit niet automatisch zeggen dat dit voortvloeit uit een gebrek aan politieke competentie. Alternatieve verklaringen zijn te vinden in framing en agendasetting van PRRP's en/of de manier waarop media rapporteren over bepaalde culturele vraagstukken. Eerder onderzoek toont aan dat attitudes bij het publiek geïnspireerd kunnen zijn door de mate en de wijze waarop politieke partijen (Hellwig en Kweon 2016; Minkenberg 2001) en de media (Boomgaarden en Vliegthart 2009; Van Spanje en De Vreese 2014) specifieke kwesties beklemtonen. Die mechanismen, zo stellen wij, gaan mogelijk niet alleen op voor de *inhoud* van attitudes, maar ook voor de wijzen waarop mensen hun attitudes *structureren*, dat wil zeggen voor stelsels van opvattingen.

Mogelijke configuraties van stelsels van culturele opvattingen van PRRP-aanhangers

Om stelsels van culturele opvattingen te bestuderen, richten we ons op verschillende culturele vraagstukken die prominent op de politieke agenda van veel westerse landen staan. Het is onomstreden dat integratie en immigratie saillante kwesties zijn in de hedendaagse politiek in het algemeen en voor PRRP's in het bijzonder (Van der Brug et al. 2015). Daarom bestuderen we hoe *etnocentrisme* verweven is in stelsels van culturele opvattingen. Daarnaast beschouwen we *morele progressiviteit*, meer specifiek progressiviteit met betrekking tot genderrollen en homoseksualiteit. Progressieve houdingen op beide kwesties worden momenteel expliciet gebruikt door PRRP's in verschillende landen – zoals België, Denemarken, Italië, Nederland en Oostenrijk – om hun anti-immigratiebetoog te verdedigen en verantwoorden (Akkerman 2005; Betz en Meret 2009). Door naast etnocentrisme ook morele progressiviteit op te nemen in de empirische analyse, is het mogelijk om na te gaan hoe beide zich tot elkaar verhouden in de stelsels van culturele opvattingen van aanhangers van PRRP's.

Voorgaand onderzoek laat zien dat religie een sleutelrol speelt in hoe individuen hun attitudes in het algemeen, en etnocentrisme en morele progressiviteit in het bijzonder, structureren (Baldassarri en Goldberg 2014; De Koster en Van der Waal 2006; Wuthnow 1988). Daarom worden *religieuze orthodoxie* en *aanvaarding van religie in het publieke domein* ook meegenomen in de analyse. De eerste geeft de mate waarin men axioma's uit het christendom onderschrijft, de tweede de mate waarin men religieus geïnspireerd gedrag in het publieke leven accepteert (vgl. Van Bohemen et al. 2012). Als laatste nemen we *afwijzing van de islam* mee in de analyse. Het meet de mate waarin mensen de islam een probleem vinden – een centraal punt in het discours van veel PRRP's (Betz en Meret 2009), ook

in Nederland (Akkerman 2005: 346; De Koster et al. 2014). Een tweede reden om afwijzing van de islam in de analyse te betrekken is dat het niet op voorhand te bepalen is of het wordt gedreven door een progressieve afwijzing van moreel conservatisme en/of door etnocentrisme (vgl. Elchardus en Spruyt 2014; Van Bohemen et al. 2012).

Als er sprake is van verschillende stelsels van culturele opvattingen onder verschillende segmenten van de samenleving, zullen de vijf voornoemde culturele attitudes zich op verschillende manieren tot elkaar verhouden. Omdat religie bijvoorbeeld zowel kan aanzetten tot tolerantie als tot intolerantie (Davis en Robinson 1996), kan religieuze orthodoxie zich op verschillende manieren verhouden tot etnocentrisme. Hoewel de analyse die volgt op inductieve wijze verschillende stelsels van culturele opvattingen aan het licht zal brengen, formuleren we vier mogelijke scenario's voor de manier waarop aanhangers van de PRRP's hun culturele opvattingen structureren. Die scenario's worden niet op deductieve wijze getoetst, maar kunnen behulpzaam zijn bij de het interpreteren van de inductief in kaart gebrachte stelsels van opvattingen.

Het eerste scenario is het conventionele geïntegreerde, of eendimensionale, stelsel waarin conservatieve (progressieve) attitudes positief met elkaar samenhangen. Dit scenario zou betekenen dat het etnocentrisme van PRRP-stemmers is ingebed in afwijzende houding ten opzichte minderheidsgroepen in het algemeen, bijvoorbeeld te duiden als 'xenofobie' (Ignazi 1992; Mudde 1999).

Het tweede scenario is een geïntegreerd stelsel met contrasterende elementen. Het is ontleend aan de hierboven uiteengezette observaties op partijniveau: Nederlandse PRRP's, van LPF tot PVV, combineren etnocentrisme en afwijzing van islam met een sterke nadruk op homorechten en gendergelijkheid (Akkerman 2005; Betz en Meret 2009; De Koster et al. 2014). Als iets soortgelijks de *aanhang* van PRRP's karakteriseert, zal er sprake zijn van een sterk geïntegreerd cluster van culturele opvattingen, waarin etnocentrisme en afwijzing van islam enerzijds sterk *negatief* samenhangen met moreel conservatisme, religieuze orthodoxie en aanvaarding van religie in het publieke domein anderzijds.

In het derde scenario clusteren etnocentrisme en afwijzing van islam samen, maar staan ze apart van andere culturele opvattingen. Dit reflecteert de sterke focus op immigratie onder PRRP's die ook wel worden aangeduid als 'movements of exclusion' (Rydgren 2005) of 'anti-immigration parties' (Van der Brug et al. 2000), 'because their common denominator is that the immigration issue is their unique selling point' (Van der Brug en Fennema 2007: 474). Hoewel op partijniveau immigratievraagstukken onderdeel kunnen

zijn van een geïntegreerd stelsel van culturele opvattingen, kan de focus op die vraagstukken ervoor zorgen dat deze door de partij-aanhang als op zichzelfstaande fenomenen worden beschouwd, zeker als framing en agendasetting op partijniveau een rol speelt in de vormgeving van stelsels van culturele opvattingen onder het electoraat. Dat de manier waarop immigratievraagstukken regelmatig in de media worden weergegeven onderdeel is van de zogenaamde ‘tabloidisation of the political discourse’ (Mudde 2013), zal ook aan dit scenario kunnen bijdragen.

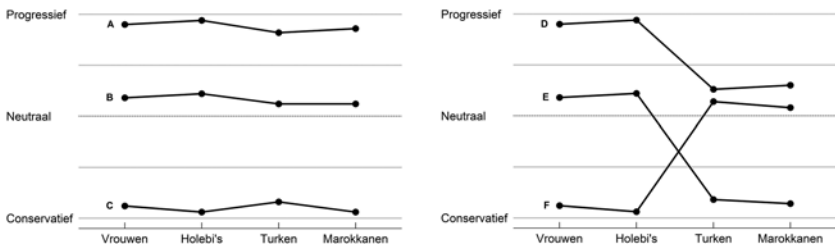
In het vierde scenario vormen de vijf culturele attitudes separate clusters. Dit scenario is ingegeven door dezelfde overwegingen als het derde scenario, alleen is ethnocentrisme nu ook ontkoppeld van afwijzing van de islam. Het vertoont overeenkomsten met de bevindingen van een grootschalige kwantitatieve inhoudsanalyse van hoe migratievraagstukken worden weergegeven in de Nederlandse media: ‘the frame that focuses on islam as a threat has been dominant in the media debate’ (Roggeband en Vliegthart 2007: 535). Het vierde scenario is ook in lijn met het karakter van het Nederlandse rechtspopulisme dat sinds Pim Fortuyn wordt gekenmerkt door een stevige islamkritiek. Sinds 2006 wordt dit zo mogelijk nog sterker aangezet door Geert Wilders en andere PVV-politici. Hun kritiek op progressieve elites is vooral ingegeven door de analyse dat deze verantwoordelijk zijn voor de ‘islamisering van de samenleving’ (Vossen 2010). De islam is niet zozeer een maar *het* thema voor Wilders (Vossen 2013: 105), en zijn electoraat kan derhalve afwijzing van de islam als het cruciale vraagstuk beschouwen, dat losstaat van andere culturele vraagstukken. De observatie dat ‘it is hard to classify the PVV as racist or even nativist as Wilders has not aimed his barrage at relatively well-integrated ethnic minorities such as the Surinamese, Moluccans, Chinese or Indo-Dutch’ (Vossen 2011: 185), is een additionele reden om het vierde scenario te verwachten.

Empirische strategie om stelsels van culturele opvattingen bloot te leggen

In navolging van de analytische benadering van Goldberg (2011) en Baldassarri en Goldberg (2014), leggen we op inductieve wijze verschillende stelsels van culturele opvattingen bloot binnen het Nederlandse electoraat. Vervolgens bestuderen we de samenhang tussen stemvoorkeuren, sociodemografische variabelen en stelsels van culturele opvattingen. Onze strategie bestaat dus uit twee onderdelen.

In eerste instantie gebruiken we Correlationele Klasseanalyse (internationaal bekend als Correlational Class Analysis, CCA) om verschillende stelsels van culturele opvattingen bloot te leggen. CCA is een aangepaste en

verbeterde versie van Relationale Klasseanalyse (RCA) (Boutyline 2017; Goldberg 2011; voor een toegankelijke bespreking van RCA en CCA verwijzen we naar Peters et al. 2018). CCA clustert mensen met gelijkaardige associatiepatronen tussen de variabelen. *Door CCA te hanteren clusteren we niet mensen met gelijkaardige culturele attitudes, maar clusteren we mensen die op elkaar lijken in de wijze waarop hun culturele attitudes gestructureerd zijn.* Dit illustreren we in figuur 1. Personen A, B en C (linkerpaneel van figuur 1) hebben erg uiteenlopende culturele attitudes (inhoud attitudes), maar ze delen hetzelfde stelsel van opvattingen aangezien de relatie tussen hun attitudes gelijkaardig is (structuur attitudes). Ditzelfde zien we ook bij personen D, E en F (rechterpaneel van figuur 1) van wie de inhoud van hun attitudes duidelijk contrasteert, maar de wijze waarop hun attitudes gestructureerd zijn valt samen: ze hebben alle drie samenvallende opinies met betrekking tot vrouwen en holebi's, en die twee opinies contrasteren duidelijk met hun opinies met betrekking tot Turken en Marokkanen. Centraal bij stelsels van culturele opvattingen is dus de wijze waarop attitudes gestructureerd zijn, en niet de inhoud van attitudes. Of, in de woorden van Goldberg (2011: 1402), het delen van een stelsel van opvattingen 'does not imply having identical attitudes or behaviors; rather, it suggests being in agreement on the structures of relevance and opposition that make actions and symbols meaningful'.

Figuur 1 Twee illustratieve stelsels van culturele opvattingen

CCA is een inductieve techniek, en legt dus geen assumpties op met betrekking tot de structuur van stelsels van opvattingen. Bovendien legt CCA niet één stelsel op aan iedere persoon in de data. Hierin wijkt CCA duidelijk af van conventionele statistische technieken. Als we bijvoorbeeld een factoranalyse zouden toepassen, dan zou deze één structuur blootleggen die gekenmerkt wordt door één of meerdere latente dimensies die de culturele attitudes kenmerken. Daarmee veronderstelt factoranalyse dat de attitudes van alle respondenten gestructureerd zijn volgens die dimensies. CCA,

daarentegen, deelt respondenten op in groepen op basis van distinctieve patronen over een reeks van variabelen. Het clustert dus personen wier attitudes op een set van variabelen op gelijkaardige wijze gestructureerd zijn (Boutyline 2017; Goldberg 2011). Daarom is CCA uitermate geschikt om stelsels van culturele opvattingen bloot te leggen. Onze analyse toont aan dat er drie verschillende stelsels van culturele opvattingen bestaan in het Nederlandse electoraat.

In tweede instantie bestuderen we de relatie tussen voorkeuren voor partijfamilies, sociodemografische kenmerken en de verschillende stelsels van culturele opvattingen, met een specifieke aandacht voor aanhangers van PRRP's. We zien een sterke samenhang tussen partijvoorkeuren en stelsels van culturele opvattingen. Deze samenhang blijft overeind wanneer we controleren voor sociodemografische kenmerken (die ook gerelateerd zijn aan de stelsels van culturele opvattingen en partijvoorkeuren).

Data en metingen

We gebruiken data die werden verzameld door CentERdata in 2012 (Achterberg et al. 2012). Dit onderzoeksinstituut onderhoudt een panel dat representatief is voor de Nederlandse bevolking van zestien jaar en ouder. Vragenlijsten werden online ingevuld. Respondenten zonder internettoegang kregen de nodige voorzieningen. Een steekproefgrootte van 1.302 werd behaald, met een responspercentage van 76,3%. Aangezien deze data een uitzonderlijke variëteit aan culturele attitudes meten, zijn ze bijzonder geschikt om onze onderzoeksvragen te beantwoorden.

Culturele attitudes. De vijf culturele attitudes die we hierboven bespreken werden gemeten aan de hand van vijf sets van vijf-punt-Likert items (deze gaan van 'zeer oneens' tot 'zeer eens'). We behandelen 'weet niet'-antwoorden als ontbrekende waarden.² Op basis van *listwise deletion* komen we tot 911 respondenten waarop we de CCA uitvoeren. Om interpreteerbaarheid van de CCA-resultaten te bevorderen, selecteren we items van gevestigde schalen die eerder in de Nederlandse context werden gebruikt. De items om ethnocentrisme te meten komen uit een schaal ontwikkeld door Eisinga en Scheepers (1989), waarvan de betrouwbaarheid in recent onderzoek werd onderschreven (De Koster et al. 2014; Van Bohemen et al. 2012; Van der Waal en De Koster 2015), net zoals de schalen waaraan we items ontlenu voor morele progressiviteit (De Koster et al. 2014; Van Bohemen et al. 2012), religieuze orthodoxie (Middendorp 1991; De Koster en Van der Waal 2006; Immerzeel et al. 2013), aanvaarding van religie in het publieke

domein (De Koster et al. 2014; Van Bohemen et al. 2012) en afkeer van islam (Van Bohemen et al. 2012). Figuur 2 (zie onder) geeft een overzicht van alle gebruikte items en de hiervoor gehanteerde labels in de visualisatie van de resultaten.

Partijfamilies. We meten partijvoorkeur aan de hand van de vraag: ‘Op welke politieke partij zou u stemmen, als er morgen verkiezingen voor de Tweede Kamer zouden zijn?’ Om interpretatie van de resultaten te vergemakkelijken, categoriseren we alle antwoorden in vijf partijfamilies: PRRP (6,5%), oud rechts (18,3%), oud links (32,9%), nieuw links (21,9%) en christelijk (20,4%). De PVV en DPK/TON zijn gecodeerd als PRRP’s. De VVD vertegenwoordigt oud rechts en D66 en GroenLinks vertegenwoordigen nieuw links. De oud-linkse partijfamilie omvat de PvdA en de SP. De christelijke partijfamilie, ten slotte, omvat CDA, ChristenUnie en SGP.

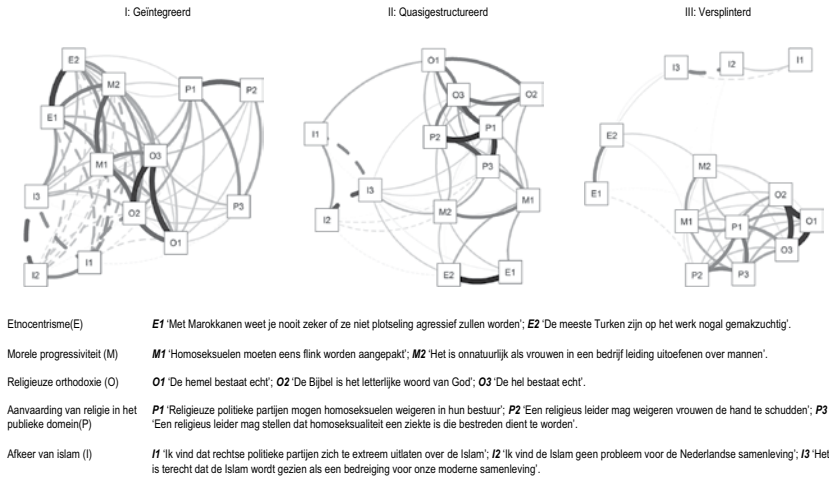
Sociodemografische achtergrond meten we aan de hand van gender, leeftijd, opleidingsniveau (gemeten aan de hand van het aantal jaar dat formeel nodig is om het hoogste opleidingsniveau van de respondent te behalen), inkomen (in duizenden euro’s) en religieuze denominatie (geen; protestants; katholiek; andere).

Resultaten

Drie verschillende stelsels van culturele opvattingen

Voor de CCA werd het *corclass* pakket in *R* (Boutyline 2016) gebruikt. De analyse legt drie clusters bloot, respectievelijk 43,8%, 23,7% en 32,5% van de data. Merk op dat een inspectie van de gemiddeldes op de gebruikte items (zoals wordt gedaan bij andere clustertechnieken) niet verhelderend zou werken, en ons geen inzicht zou geven in de eigenheid van iedere cluster. Dit omdat CCA-clusters individuen kunnen bevatten die erg verschillende attitudes hebben (inhoud), maar die hun attitudes wel op gelijkaardige manier structureren (vgl. figuur 1). Daarom presenteren we, in navolging van eerder onderzoek (Baldassarri en Goldberg 2014; Boutyline 2017; Daenekindt 2017; Goldberg 2011), het correlatieve patroon van de gebruikte items voor iedere cluster in de vorm van netwerken, om zo de interpreteerbaarheid te bevorderen. Punten vertegenwoordigen culturele attitudes, en lijnen vertegenwoordigen de correlaties ertussen. Doorgetrokken lijnen staan voor positieve correlaties, stippellijnen geven negatieve correlaties weer. Hoe breder en donkerder de lijnen zijn, hoe sterker de correlatie tussen de attitudes die ze verbinden. Alleen significante correlaties worden weergegeven ($p < .05$). De visualisaties – weergegeven in figuur 2 – zijn gemaakt met

het *qgraph*-pakket in *R* en maken gebruik van het Fruchterman-Reingold-algoritme (Epskamp 2012).

Figuur 2 Visualisatie van de drie stelsels van culturele opvattingen

Wanneer we de drie stelsels van opvattingen bekijken, dan is duidelijk dat ze voornamelijk verschillen waar het gaat om de positie van de items die etnocentrisme en afkeer van islam meten.

Het eerste stelsel van culturele opvattingen kan *geïntegreerd* worden genoemd: alle gemeten culturele attitudes vormen een consistent en sterk geïntegreerd geheel (aangezien alle items sterk gecorreleerd zijn met elkaar). Aangezien conservatief verwoorde items positief samenhangen met andere items die conservatisme indiceren, en negatief samenhangen met items die culturele progressiviteit meten, sluit dit stelsel van culturele opvattingen nauw aan bij de dominante gedachte in de sociaalwetenschappelijk literatuur die inhoudt dat verschillende types culturele attitudes op eendimensionale wijze samenhangen.

Het tweede stelsel van culturele opvattingen neemt een tussenpositie in tussen het eerste en het derde stelsel, aangezien de items voor afkeer van islam een quasigeïsoleerde positie innemen. Onder personen die dit stelsel van opvattingen aanhangen is de mening ten aanzien van islam minder verknoopt met andere culturele opvattingen (in vergelijking met mensen die het geïntegreerde stelsel aanhangen).

Het derde stelsel van culturele opvattingen noemen we *versplinterd*, aangezien hier sprake is van drie geïsoleerde sets van culturele attitudes: 1) afkeer van islam, 2) etnocentrisme en 3) aanvaarding van religie in het

publieke domein, morele progressiviteit en religieuze orthodoxie. Items uit deze derde set van attitudes hangen bij mensen die het versplinterde stelsel aanhangen sterk samen. Het geïntegreerde karakter van deze subset van attitudes sluit aan bij bevindingen op basis van conventionele analysemethoden en bij het gangbare denken in de literatuur. Echter, in tegenstelling tot het dominante idee in het veld, zien we bij mensen die het versplinterde stelsel aanhangen dat de derde set van attitudes (aanvaarding van religie in het publieke domein, morele progressiviteit en religieuze orthodoxie) niet verknoopt is met de twee andere sets (afkeer van islam en etnocentrisme). En opmerkelijk genoeg hangen onder mensen met dit stelsel van opvattingen etnocentrisme en afkeer van islam nauwelijks samen. Het is duidelijk dat, voor mensen die dit stelsel van opvattingen aanhangen, de breed gedragen assumptie dat culturele attitudes inwisselbaar zijn niet opgaat.

Hieronder gaan we na of de drie blootgelegde stelsels van opvattingen samenhangen met voorkeuren voor de vijf partijfamilies, waarbij we specifieke aandacht besteden aan de aanhangers van PRRP's.

Stelsels van culturele opvattingen en stemvoorkeur voor PRRP's

Onderstaande kruistabel (tabel 1) is de eerste grove indicatie van de samenhang tussen stelsels van culturele opvattingen en een stemvoorkeur voor PRRP's. Die samenhang is opmerkelijk sterk: 83,0 procent van de PRRP-stemmers heeft een versplinterd stelsel van culturele opvattingen, en slechts 8,5 procent heeft een geïntegreerd stelsel.

Tabel 1 Kruistabel PRRP-voorkeur en stelsels van culturele opvattingen (rij-percentages)

	Stelsel van culturele opvattingen		
	Geïntegreerd	Quasigestructureerd	Versplinterd
PRRP-voorkeur	8,5%	8,5%	83,0%
Voorkeur voor een andere partij ^a	46,2%	24,7%	29,0%
Totaal	43,8%	23,7%	32,5%

Pearson Chi²: 58,5585 (*df* = 2); *p* < .001
^a alle niet-PRRP-partijen samen

In tabel 2 presenteren we een genuanceerder beeld door in een multinomiale logistische regressie-analyse de drie stelsels in verband te brengen met stemvoorkeur naar partijfamilie (model 1), terwijl voor de sociodemografische variabelen wordt gecontroleerd (model 2). In model 1 zijn alle coëfficiënten positief en significant, wat aangeeft dat stemmers op andere partijfamilies dan de referentiepartijfamilie (PRRP's) vaker een geïntegreerd of quasigestructureerd dan een versplinterd stelsel van culturele opvattingen

hebben. Vooral stemmers op linkse partijen hebben een geïntegreerd stelsel van culturele opvattingen: vergeleken met PRRP-stemmers is de kans dat stemmers op nieuw-linkse partijen een dergelijk stelsel hebben 60,8 keer zo groot ($e^{4.107}$), en voor stemmers op oud-linkse partijen is die 24,9 keer zo groot ($e^{3.216}$). Voor stemmers op oud-rechtse en christelijke partijen bestaat een soortgelijk patroon, alleen wat minder uitgesproken: de kans dat zij een geïntegreerd stelsel hebben is respectievelijk 5,8 ($e^{1.766}$) en 4,9 ($e^{1.584}$) keer zo groot als bij PRRP-stemmers.

Tabel 2 Multinomiale logistische regressie op de stelsels van culturele opvattingen: logit-coëfficiënten

	Model 1		Model 2	
	Geïntegreerd (vs. versplinterd)	Quasigestructureerd (vs. versplinterd)	Geïntegreerd (vs. versplinterd)	Quasigestructureerd (vs. versplinterd)
<i>Intercept</i>	-2,277***	-2,277***	-5,339***	-1,681
Partijfamilie				
PRRP	–	–	–	–
Oud rechts	1,766**	1,073	1,646**	0,923
Nieuws links	4,107***	3,028***	4,025***	2,796***
Oud links	3,216***	2,138***	3,335***	2,041***
Christelijk	1,584**	2,411***	2,172***	2,017***
Opleiding	–	–	0,188***	-0,001
Inkomen	–	–	0,149	0,085
Leeftijd	–	–	0,005	-0,007
Gender (vrouw)	–	–	-0,206	0,368
Religie				
Geen	–	–	–	–
Protestants	–	–	-0,947**	0,824
Katholiek	–	–	-0,994***	0,561
Andere	–	–	-0,656	0,897

* $p < .05$; ** $p < .01$; *** $p < .001$ (N = 726)

Model 2 van tabel 2 geeft aan dat de samenhang tussen stemvoorkeur en stelsels van culturele opvattingen nauwelijks kan worden begrepen door de sociodemografische karakteristieken van partij-achterbannen. De coëfficiënten van de partijfamilies veranderen immers maar minimaal door de inbreng van die karakteristieken. Het lage opleidingsniveau of mannelijke gender van de gemiddelde PRRP-stemmer is dus niet verantwoordelijk voor hun versplinterde stelsels van culturele opvattingen.

Als we de blik richten naar de sociale basis van de verschillende stelsels, zien we duidelijk dat opleidingsniveau sterk bepaalt of men een geïntegreerd of versplinterd stelsel van culturele opvattingen heeft. Met elk

additioneel jaar onderwijs neemt de kans op het hebben van een geïntegreerd in plaats van versplinterd stelsel van culturele opvattingen toe met 1,21 ($e^{0,188}$). Niet-religieuzen hebben een grotere kans dan protestanten en katholieken op een geïntegreerd in plaats van versplinterd stelsel (respectievelijk $e^{-0,947} = 0,39$ en $e^{-0,994} = 0,37$). Inkomen, leeftijd en gender bepalen niet welk stelsel van culturele opvattingen men aanhangt.

Discussie

Dat het overgrote deel van de PRRP-stemmers een versplinterd stelsel van culturele opvattingen heeft suggereert dat politieke partijen het electoraat beïnvloeden. Een omgekeerde causale logica lijkt hier immers zeer onwaarschijnlijk. Individuen bepalen hun partijvoorkeur hoogstwaarschijnlijk op basis van de overeenkomst tussen de *inhoudelijke positie* die zij en partijen innemen bij verschillende politieke vraagstukken (bijv. islam is wel/geen probleem), niet omdat de *structurering* van hun opvattingen overeenkomt met die van een partij. Op basis van onze bevindingen denken wij dat de agendasetting van de partij die een individu prefereert haar stelsel van culturele opvattingen beïnvloedt. Dit komt overeen met het eerder door ons geschetste vierde scenario: afkeer van de islam hangt minder (quasigestructureerd stelsel) tot nauwelijks (versplinterd stelsel) samen met andere culturele opvattingen. In het laatste stelsel hangt het zelfs nauwelijks samen met ethocentrisme.

De cruciale rol die afkeer van de islam heeft in het onderscheiden van de verschillende stelsels van culturele opvattingen komt overeen met de suggestie dat PRRP's een grote rol kunnen spelen in agendasetting, zelfs als ze in de oppositie zitten (Han 2015; Minkenberg 2001; Mudde 2013), en in het geval van relatief beperkt electoraal succes (vgl. Jackman en Volpert 1996: 502-503). Merk op dat niet alleen de grote meerderheid van de aanhangers van PRRP's, maar ook niet minder dan 29 procent van de stemmers op andere partijen een versplinterd stelsel van culturele opvattingen heeft. Voorts stemmen individuen met een quasigestructureerd stelsel weliswaar niet vaak op een PRRP, maar staat afkeer van de islam voor hen ook apart van hun andere culturele opvattingen. Dit komt overeen met ideeën omtrent *issue-competition* waarin politieke partijen op specifieke vraagstukken blijven hameren voor electoraal gewin en om andere partijen te dwingen om er ook aandacht aan te besteden (Carmines en Stimson 1993).

De zogenaamde 'tabloidisation of political discourse' (Mudde 2013: 15) geeft een alternatieve interpretatie voor de cruciale rol die afkeer van de

islam speelt voor het onderscheiden van de verschillende stelsels van culturele opvattingen en hun samenhang met stemvoorkeur. Hoewel islamkritiek uiteraard niet het enige agendapunt van PRRP's is, is het in het geval van Nederlands prominentste PRRP, de PVV, wel bijzonder zichtbaar – zeker ook in mediarepresentaties. Niet alleen omdat het de islam een prominente rol speelt in Wilders' eigen mediaberichten, maar ook omdat Nederlandse media sterk op de islam focussen in berichtgeving over immigratie en integratie (Roggeband en Vliegthart 2007). Dit kan mogelijk ook verklaren waarom afkeer van islam opmerkelijk geïsoleerd is in het versplinterde stelsel van culturele opvattingen – zelfs geïsoleerd van ethnocentrisme. Zeker omdat een focus op islam als bedreiging vooral in de populaire media een grote rol speelt (Roggeband en Vliegthart 2007), wat nu juist de media zijn die veel stemmers op PRRP's verkiezen (Bos et al. 2014). Toekomstig onderzoek kan uitwijzen of, en hoe, mediaberichtgeving over politieke vraagstukken en mediaconsumptie een rol spelen bij de ongelijke verdeling van stelsels van culturele opvattingen over partijachterbannen.

Naast de mogelijke invloed van politieke partijen en mediaberichtgeving blijken vooral opleidingsniveau en religie – en niet inkomen, leeftijd en gender – ten grondslag te liggen aan verschillen in stelsels van culturele opvattingen. De rol van opleidingsniveau suggereert dat politieke competentie een rol speelt voor het hebben van een geïntegreerd stelsel van culturele opvattingen, zoals Converse (1964) reeds vermoedde. Opleidingsniveau hangt stevig samen met politieke competentie (Delli Carpini en Keeter 1996), en onze analyses laten zien dat een hoger opleidingsniveau de kans op het hebben van een geïntegreerd stelsel aanzienlijk vergroot.³ Een alternatieve interpretatie voor het patroon dat het geïntegreerde stelsel vaker voorkomt bij hogeropgeleiden is dat zij harder hun best doen om consequent en correct over te komen (Schuman en Bobo 1988).

De bevinding dat een christelijk wereldbeeld niet leidt tot een geïntegreerd stelsel van culturele opvattingen is opmerkelijk. De specifieke constellatie van het versplinterde stelsel biedt echter aanknopingspunten voor een mogelijke verklaring. Merk op dat de attitudes die het christendom sanctioneert – moreel conservatisme, religieuze orthodoxie en aanvaarding van religie in het publieke domein – samen een geïntegreerd geheel vormen in dat stelsel. Die attitudes staan echter los van ethnocentrisme en afkeer van de islam, wat mogelijk veroorzaakt wordt door de ambivalente houding van protestanten en katholieken ten opzichte van de islam (Wiegers 2012). Enerzijds zijn christenen en moslims politieke bondgenoten vanwege de institutionele accommodatie van religieuze minderheden, anderzijds vinden veel, vooral orthodoxe, christenen de islam 'alien to the Netherlands

and the Western culture' (Wiegers 2012: 25). De *cross-pressure* tussen deze twee houdingen kan ervoor verantwoordelijk zijn dat veel christenen een versplinterd stelsel van culturele opvattingen hebben. Vervolgonderzoek zou daar licht op kunnen werpen.

Conclusies

Deze studie bracht de structurering van culturele opvattingen onder de Nederlandse bevolking in kaart, met speciale aandacht voor aanhangers van PRRP's. Daarvoor hebben we een nieuwe methode toegepast die sensitief is voor heterogeniteit in de manier waarop individuen hun opvattingen structureren (Baldassarri en Goldberg 2014; Boutyline 2017; Goldberg 2011). Onze inductieve analyse toonde dat er drie stelsels van culturele opvattingen – ofwel specifieke constellaties van politieke opvattingen omtrent culturele vraagstukken – bestaan onder het Nederlandse publiek: een 'geïntegreerd', een 'quasigestructureerd' en 'versplinterd' stelsel. Het geïntegreerde stelsel komt overeen met bevindingen op basis van conventionele methoden, zoals de factoranalyse, die eenzelfde structurering van culturele attitudes aan alle respondenten opleggen: een conservatieve (progressieve) houding op het ene culturele vraagstuk gaat gepaard met een conservatieve (progressieve) houding op andere culturele vraagstukken. Voor individuen met een geïntegreerd stelsel van culturele opvattingen zijn al die vraagstukken logisch verbonden en vormen ze een geheel. Voor individuen met een versplinterd stelsel van culturele opvattingen zijn ze dat niet. Dit opmerkelijke fenomeen is tot op heden onopgemerkt gebleven.

Deze bevinding is informatief voor het debat over electorale competitie in het culturele domein. Daar speelt de vraag of die competitie wordt gedreven door geïsoleerde vraagstukken ('single issues'; zie bijv. Green-Pederson 2007) of een coherente culturele dimensie (zie bijv. Kitschelt 1995). Onze bevindingen suggereren dat beide standpunten valide zijn, maar voor verschillende deelelectoraten. PRRP-stemmers in Nederland hebben grotendeels een versplinterd stelsel van culturele opvattingen, wat overeenkomt met het idee dat electorale competitie draait om geïsoleerde vraagstukken, terwijl het geïntegreerde stelsel van andere, vooral linkse, deelelectoraten suggereert dat een coherente culturele dimensie ook relevant is. Het geïntegreerde stelsel komt immers sterk overeen met de manier waarop culturele vraagstukken samenhangen in partijprogramma's van niet-PRRP's: progressief (conservatief) op alle culturele vraagstukken (Lefkofridi et al. 2014).

Al met al maken onze bevindingen duidelijk dat het cruciaal is om te onderkennen dat verschillende stelsels van culturele opvattingen bestaan onder het Nederlandse electoraat. Twee van de drie stelsels – kenmerkend voor meer dan de helft van dat electoraat – wijken sterk af van de eendimensionale structurering die al decennia wordt verondersteld te bestaan onder de bevolking van westerse landen (Achterberg en Houtman 2009), waardoor culturele opvattingen doorgaans als onderling uitwisselbaar worden beschouwd (De Koster en Van der Waal 2006).

Onze focus lag op de Nederland omdat de opmerkelijke combinatie van cultureel conservatieve en progressieve standpunten van PRRP's bij de PVV zeer uitgesproken is, en vanwege de beschikbaarheid van geschikte data. We hopen dat onze bevindingen onderzoek in andere landen inspireert. Dat kan, bijvoorbeeld, aan het licht brengen of stelsels van culturele opvattingen verschillen tussen landen met en zonder PRRP's in het parlement. Landenvergelijkend onderzoek kan behulpzaam zijn bij het blootleggen van de precieze mechanismen die daarvoor verantwoordelijk zijn. Denk daarbij bijvoorbeeld aan de mogelijke rol van PRRP-programma's en mediaberichten over de islam in het ontstaan en de saillantie van niet eendimensionale stelsel van culturele opvattingen. In het algemeen zijn we ervan overtuigd dat toekomstig onderzoek zich moet richten op een beter begrip van de manier waarop individuen politieke vraagstukken *perciëren*, *begrijpen* en *structureren*, in aanvulling op het vigerende onderzoek naar de oorzaken en gevolgen van hun *stellingname* met betrekking tot die vraagstukken. We hopen dat deze studie als inspiratie dient voor de bestudering van de sociale achtergronden, ontwikkeling en implicaties van stelsels van politieke opvattingen in onderzoek naar politieke attitudes en gedrag.

Noten

- 1 Dit artikel is een bewerking en vertaling van: S. Daenekindt, W. de Koster en J. van der Waal (2017) How people organise cultural attitudes: cultural belief systems and the populist radical right. *West European Politics*, 40(4): 791-811. We danken de redactie van *West European Politics* voor de verleende toestemming.
- 2 We passen geen imputatie toe om om te gaan met ontbrekende informatie, omdat imputeren fundamenteel ingaat tegen de relationele aard van CCA (vgl. Baldassarri en Goldberg 2014). Bijkomend, vier respondenten die de survey in minder dan tien minuten voltooiden werden verwijderd.
- 3 Een alternatieve interpretatie voor de bevinding dat laagopgeleiden vaker een versplinterd stelsel van culturele opvattingen hebben is dat ze immigranten als economische in plaats van culturele dreiging zien. Dit vaak geopperde idee kent echter nauwelijks empirische onderbouwing (Hainmueller en Hopkins 2014; Manevska et al. 2010; Van der

Waal en De Koster 2015). Een herschatting van de modellen in tabel 2 wijst dit ook uit: het opnemen van een variabele voor baanonzekerheid laat zien dat arbeidsmarktpositie niet gerelateerd is aan stelsel van culturele opvattingen.

Literatuur

- Achterberg, P. en D. Houtman (2009) Ideologically illogical? Why do the lower-educated Dutch display so little value coherence? *Social Forces*, 87(3): 1649-1670.
- Achterberg, P., K. Manevska, W. de Koster, S. Aupers, P. Mascini en J. van der Waal (2012) *CROCUS survey on worldviews in the Netherlands III: Religion, politics, and anti-institutionalism*. Rotterdam/Tilburg: CentERdata.
- Akkerman, T. (2005) Anti-immigration parties and the defence of liberal values: The exceptional case of the list Pim Fortuyn. *Journal of Political Ideologies*, 10(3): 337-354.
- Allport, G.W. (1979[1954]) *The nature of prejudice*. New York: Basic Books.
- Baldassarri, D. en A. Goldberg (2014) Neither ideologues nor agnostics: Alternative voters' belief system in an age of partisan politics. *American Journal of Sociology*, 120(1): 45-95.
- Betz, H-G. en S. Meret (2009) Revisiting Lepanto: the political mobilization against Islam in contemporary Western Europe. *Patterns of Prejudice*, 43(3-4): 313-334.
- Bohemen, S. van, R. Kemmers en W. de Koster (2012) Seculiere intolerantie: Morele progressiviteit en afwijzing van de Islam in Nederland. *Sociologie*, 8(2): 199-218.
- Boomgaarden, H.G. en R. Vliegthart (2009) How news content influences anti-immigration attitudes: Germany, 1993-2005. *European Journal of Political Research*, 48(4): 516-542.
- Bornschieer, S. (2010) The new cultural divide and the two-dimensional political space in Western Europe. *West European Politics*, 33(3): 419-444.
- Bos, L., S. Kruijckemeier en C. de Vreese (2014) Gescheiden media? Sociaal-culturele verschillen in mediaconsumptie. In: M. Bovens, P. Dekker en W. Wiemeijer (red.) *Gescheiden werelden*. Den Haag: SCP/WRR, 235-254.
- Boutyline, A. (2016) *corclass: Correlational Class Analysis. R package version 0.1.1*. Verkregen op 15 november 2018, <https://CRAN.R-project.org/package=corclass>.
- Boutyline, A. (2017) Improving the measurement of shared cultural schemas with correlational class analysis: Theory and method. *Sociological Science*, 4(15): 353-393.
- Brug, W. van der, G. D'Amato, J. Berkhout en D. Ruedin (2015) *The politicisation of immigration*. Abingdon: Routledge.
- Brug, W. van der en M. Fennema (2007) What causes people to vote for a radical-right party? A review of recent work. *International Journal of Public Opinion Research*, 19(4): 474-487.
- Brug, W. van der, M. Fennema en J. Tillie (2000) Anti-immigrant parties in Europe: Ideological or protest vote? *European Journal of Political Research*, 37(1): 77-102.
- Canovan, M. (2005) *The people*. Cambridge: Polity Press.
- Carmines, E.G. en J.A. Stimson (1993) On the evolution of political issues. In: W. Riker (red.) *Agenda Formation*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 151-168.
- Converse, P.E. (1964) The nature of belief systems in mass publics. In: D.E. Apter (red.) *Ideology and discontent*. New York: Free Press.
- Conover, P.J. en S. Feldman (1984) How people organize the political world: A schematic model. *American Journal of Political Science*, 28(1): 95-126.
- Daenekindt, S. (2017) On the structure of dispositions. Transposability of and oppositions between aesthetic dispositions. *Poetics*, 62: 43-52.

- Davis, N.J. en R.V. Robinson (1996) Are the rumors of war exaggerated? Religious orthodoxy and moral progressivism in America. *American Journal of Sociology*, 102(3): 756-787.
- Delli Carpini, M.X. en S. Keeter (1996) *What Americans Know About Politics and Why it Matters*. New Haven: Yale University Press.
- Duyvendak, J.W. (2004) *Een eensgezinde, vooruitstrevende natie. Over de mythe van de individualisering en de toekomst van de sociologie*. Amsterdam: Vossius Pers.
- Eisinga, R. en P. Scheepers (1989) *Etnocentrisme in Nederland. Theoretische en empirische verkenningen*. Nijmegen: ITS.
- Elchardus, M. en B. Spruyt (2014) Universalism and anti-Muslim sentiment. *International Journal of Intercultural Relations*, 38: 75-85.
- Epskamp, S., A. Cramer, L. Waldorp, V. Schmittmann en D. Borsboom (2012) Qgraph: Network visualizations of relationships in psychometric data. *Journal of Statistical Software*, 48(4): 1-18.
- Goldberg, A. (2011) Mapping shared understandings using relational class analysis: The case of the cultural omnivore reexamined. *American Journal of Sociology*, 116(5): 1397-1436.
- Green-Pedersen, C. (2007) The growing importance of issue competition: The changing nature of party competition in Western Europe. *Political Studies*, 55(3): 607-628.
- Hainmueller, J. en D.J. Hopkins (2014) Public attitudes towards immigration. *Annual Review of Political Science*, 14: 225-249.
- Han, K.J. (2015) The impact of radical right-wing parties on the positions of mainstream parties regarding multiculturalism. *West European Politics*, 38(3): 557-576.
- Hellwig, T. en Y. Kweon (2016) Taking cues on multidimensional issues: The case of attitudes toward immigration. *West European Politics*, 39(4): 710-730.
- Ignazi, P. (1992) The silent counter-revolution: Hypotheses on the emergence of extreme right-wing parties in Europe. *European Journal of Political Research*, 22(1): 3-34.
- Immerzeel, T., E. Jaspers en M. Lubbers (2013). Religion as catalyst or restraint of radical right voting? *West European Politics*, 36(5): 946-968.
- Inglehart, R. (1997) *Modernization and postmodernization. Cultural, economic, and political change in 43 societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R., R. Foa, C. Peterson en C. Welzel (2008) Development, freedom, and rising happiness: A global perspective (1981-2007). *Perspectives on Psychological Science*, 3(4): 264-285.
- Jackman, R.W. en K. Volpert (1996) Conditions favouring parties of the extreme right in Western Europe. *British Journal of Political Science*, 26(4): 501-521.
- Kitschelt, H. (1995) *The radical right in Western Europe. A comparative analysis*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Koster, W. de en J. van der Waal (2006) Moreel conservatisme en autoritarisme theoretisch en methodisch ontward. Culturele waardeoriëntaties in de politieke sociologie. *Mens & Maatschappij*, 81(2), 121-141.
- Koster, W. de, P. Achterberg, D. Houtman en J. van der Waal (2010) Van God los. Post-Christelijk cultureel conflict in Nederland. *Sociologie*, 6(3): 27-49.
- Koster, W. de, P. Achterberg, J. van der Waal, S. van Bohemen en R. Kemmers (2014) Progressiveness and the new right: The electoral relevance of culturally progressive values in the Netherlands. *West European Politics*, 37(3): 584-604.
- Landtsheer, C. de, L. Kalkhoven en L. Broen (2011) De beeldspraak van Geert Wilders, een tsunami over Nederland? *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, 39(4): 5-20.
- Lefkofridi, Z., M. Wagner en J.E. Willmann (2014) Left-authoritarians and policy representation in Western Europe: Electoral choice across ideological dimensions. *West European Politics*, 37(1): 65-90.
- Lipset, S.M. (1959) Democracy and working-class authoritarianism. *American Sociological Review*, 24(4): 482-501.

- Lipset, S.M. (1960) *Political man. The social bases of politics*. New York: Doubleday.
- Manevska, K., J. van der Waal, P. Achterberg, D. Houtman en W. de Koster (2010) 'Sommigen zijn gelijkler dan anderen': Economisch egalitarisme en verzorgingsstaatschauvinisme in Nederland. *Sociologie*, 6(1): 3-25.
- Middendorp, C.P. (1991) *Ideology in Dutch politics. The democratic system reconsidered 1970-1985*. Assen: Van Gorcum.
- Minkenberg, M. (2001) The radical right in public office: Agenda-setting and policy effects. *West European Politics*, 24(4): 1-21.
- Moskowitz, A.N. en J.C. Jenkins (2004) Structuring political opinions: Attitude consistency and democratic competence among the U.S. mass public. *Sociological Quarterly*, 45(3): 395-419.
- Mudde, C. (1999) The single-issue party thesis: Extreme right parties and the immigration issue. *West European Politics*, 22(3): 182-197.
- Mudde, C. (2013) Three decades of populist radical right parties in Western Europe: So what? *European Journal of Political Research*, 52(1): 1-19.
- Olson, D.V.A. en J. Carrol (1992) Religiously based politics: Religious elites and the public. *Social Forces*, 70(3): 765-786.
- Peters, J., S. Daenekindt en H. Roose (2018) Symbolische grenzen (be)grijpen. Een bespreking en illustratie van relationele en correlatieve klasseanalyse. *Sociologos*, 39(1): 48-59.
- Putnam, R.D. (1971) Studying elite political culture: The case of 'ideology'. *American Political Science Review*, 65(3): 651-681.
- Roggeband, C. en R. Vliegthart (2007) Divergent framing: The public debate on migration in the Dutch parliament and media, 1995-2004. *West European Politics*, 30(3): 524-548.
- Rydgren, J. (2005) *Movements of exclusion: Radical right-wing populism in the Western world*. Hauppauge: Nova Science.
- Rydgren, J. (2008) Immigration sceptics, xenophobes or racists? Radical right-wing voting in six West European countries. *European Journal of Political Research*, 47(6): 737-765.
- Schuman, H. en L. Bobo (1988) Survey-based experiments on white racial attitudes toward residential integration. *American Journal of Sociology*, 94(2): 273-299.
- Son Hing, L. en M.P. Zanna (2010) Individual differences. In: J.F. Dovidio, M. Hewstone, P. Glick en V.M. Esses (red.) *SAGE Handbook of Prejudice, Stereotyping, and Discrimination*. London: Sage.
- Spanje, J. van en C. de Vreese (2014) Europhile media and Eurosceptic voting: Effects of news media coverage on Eurosceptic voting in the 2009 European parliamentary elections. *Political Communication*, 31(2): 325-354.
- Tetlock, P.E. (1984) Cognitive style and political belief systems in the British house of commons. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46(2): 365-375.
- Vasta, E. (2007) From ethnic minorities to ethnic majority policy: Multiculturalism and the shift to assimilationism in the Netherlands. *Ethnic and Racial Studies*, 30(5): 713-740.
- Vossen, K. (2010) Populism in the Netherlands after Fortuyn: Rita Verdonk and Geert Wilders compared. *Perspectives on European Politics and Society*, 1(1): 22-38.
- Vossen, K. (2011) Classifying Wilders: The ideological development of Geert Wilders and his Party for Freedom. *Politics*, 31(3): 179-189.
- Vossen, K. (2013) *Rondom Wilders: Portret van de PVV*. Amsterdam: Boom.
- Waal, J. van der en W. de Koster (2015) Why do the less educated oppose economic globalization? A test of three explanations in the Netherlands. *European Journal of Cultural and Political Sociology*, 2(3/4): 313-344.
- Wiegiers, G. (2012) Godsdienstvrijheid onder druk? Reacties van levensbeschouwelijke organisaties in Nederland op het Zwitserse minarettenverbod. *Religie & Samenleving*, 7(1): 22-39.
- Wuthnow, R. (1988) *The restructuring of American religion: Society and faith since World War I*. Princeton: Princeton University Press.

Over de auteurs

Stijn Daenekindt is als postdoc verbonden aan de afdeling Sociologie van de Universiteit Gent, en aan de afdeling Bestuurskunde en Sociologie van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Zijn onderzoek situeert zich voornamelijk binnen cultuursociologie en politieke sociologie. Als lid van CHEGG (Centre for Higher Education Governance Ghent) doet hij ook onderzoek naar hogeronderwijsinstellingen.

E-mail: stijn.daenekindt@ugent.be

Willem de Koster is als universitair hoofddocent Cultuursociologie verbonden aan de afdeling Bestuurskunde en Sociologie van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij is mede-oprichter van het masterprogramma *Politics & Society*. Hij doet voornamelijk onderzoek naar botsende politieke opvattingen, stemgedrag en gezondheidsverschillen. Meer informatie over zijn onderzoek is te vinden op www.willemdekoster.nl.

E-mail: dekoster@essb.eur.nl

Jeroen van der Waal is als hoogleraar Stratificatiesociologie verbonden aan de afdeling Bestuurskunde en Sociologie van de Erasmus Universiteit. Hij is mede-oprichter van het masterprogramma *Politics & Society*. Zijn onderzoek richt zich vooral op het verklaren van gestratificeerde patronen in politieke attitudes en gedrag, en in gezondheidsgerelateerd gedrag en gezondheid. Voor meer informatie, zie www.jeroenvanderwaal.com.

E-mail: vanderwaal@essb.eur.nl

